

Українські лінгвісти досліджують мовні одиниці спеціальної комунікації в багатьох аспектах, зокрема їхню нормативність. На початку 90-их рр. XX століття питання норми в національній термінології набуло особливого значення, оскільки змінився суспільний та інформаційний контекст функціонування терміносистем. Різним проблемам унормування українського термінофонду присвячені наукові розвідки М. Гінзбурга, К. Городенської, О. Кочерги, О. Кучеренко, Б. Михайлишина, В. Моргунюка та ін. У цих роботах виокремлюється практичний аспект аналізу нормативності/ ненормативності мовних одиниць у національних терміносистемах. Мовну норму в термінології досить ґрунтовно проаналізовано в дисертаційному дослідженні О. Радченко «Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології» [7]. Однак до цього часу залишається низка нерозв'язаних питань у теоретичному осмисленні термінологічної норми, зокрема актуальними на сьогодні є питання типології норми та її динаміки.

Завдання пропонованої наукової розвідки – розглянути імперативні й диспозитивні норми в українській термінології на акцентологічному, фонематичному, словотворчому, морфологічному рівнях у зв'язку з нормалізативною діяльністю українських учених у цій підсистемі літературної мови. Ми аналізуємо зазначені види норми, подані в сфері фіксування української термінології: у загальномовних і термінологічних словниках різного типу, виданих в Україні з 90-х рр. XX ст. [у переліку літератури подано деякі з них: 1; 2; 6; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15]. Зауважмо, що норма в термінології не повинна суперечити нормі загальнолітературної мови, яку розуміємо як сукупність сталих реалізацій мовної системи, що сприймаються носіями мови як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови й суспільства.

У мовній нормі виявляються дві суперечливі та взаємозаперечні тенденції до сталості й до змінення. Тому нормі, ґрунтованій на константних елементах мовної системи, властиві також припустимі у її межах варіанти. Термінологічна норма, як і норма загальнолітературна, має подвійний характер: з одного боку, вона конвенційна, кодифікується пра-

вилами й нормативними словниками, а з другого – рухома та варіативна. Цю тезу підтверджує, зокрема, досить поширена в українській термінології формальна варіантність (співвідношення кількох одиниць плану вираження мовної одиниці за умови тотожності їхнього плану змісту), яка може з'являтися на різних ярусах мови, що дозволяє виділяти терміни-варіанти акцентні, фонематичні, словотворчі, морфологічні (родові), комбіновані. Відзначмо, що варіативність термінологічних одиниць виявляється на кожному мовному рівні по-різному: досить поширеними є фонематичні та словотворчі варіанти, менше варіантних реалізацій на акцентологічному рівні й небагато на морфологічному.

У науковій літературі неодноразово зазначалося, що варіанти в терміносистемах можуть порушувати чітку організацію терміносистем, провокувати помилки у використанні термінів, тому вони є небажаними в наукових текстах та у фаховій комунікації. Отже, «ідеальною» у сформованих терміносистемах має бути безваріантна норма, однак позбутися варіативності норми в цій підсистемі літературної мови неможливо. Це пояснюємо насамперед тим, що в терміні слід «<...> виділити його «матеріальну базу» (мовний субстрат) і його ідеальний компонент (суперстрат, термінологічну структуру)» [5:160]. Мовний субстрат терміна спричинює появу в нього варіантів, у той час як термінологічний суперстрат тяжіє до безваріантності. Таке протиріччя усувається під час лінгвістичної нормалізації термінології тільки частково, оскільки неможливо позбавити термін його мовного субстрату, що й зумовлює існування в терміносистемах варіантів. Отже, не тільки на початкових етапах формування терміносистем, але й у розвинених галузевих термінологіях будуть співіснувати два види норми – обов'язкова й варіантна. Можна визначати співвідношення цих норм у термінології і спрямовувати нормалізативну роботу так, щоб переважала норма безваріантна.

Останнім часом у лінгвістиці сформувався новий погляд на норму: характеристики нормативний/ненормативний виявилися недостатньо точними й адекватними щодо багатьох мовних засобів через велику кількість

різних реалізацій норми. На сьогодні усталилося уявлення про норму як про явище, що потребує різноаспектного й диференційованого дослідження та нової типології. У сучасному мовознавстві розрізняють декілька видів норми залежно від аспекту її аналізу: загальномовна, системна, комунікативна (ситуативна), стилістична, реалізована, потенційна, дескриптивна, прескриптивна, об'єктивна, оцінна (аксіологічна), імпліцитна, експліцитна, а також орфографічні норми, акцентуаційні, фонетичні, граматичні, лексичні, тобто співвіднесені з певним мовним рівнем, тощо. Останнім часом у науковому обігу з'явилися термінологічні назви «імперативна норма» й «диспозитивна норма», які чітко окреслюють зміст номінованих понять. У лінгвістиці *імперативна норма* – це, власне, обов'язкова норма для всіх (не допускає вибору), а *диспозитивна норма* – норма варіантна (допускає вибір). Наприклад, терміни *бусоль*, *інвестор*, *канал* кодифіковано у словниках з одним усталеним наголосом (імперативна норма), однак нормативними й відповідно зафіксованими можуть бути форми терміна з різними наголосами: *ко́ледж*, *коле́дж*; *ко́ловорот*, *ко́ловорот* (пристрій, інструмент), *на́важка*, *нава́жка* (диспозитивна норма). У мовному колективі порушення імперативної норми сприймається як погане володіння мовою, оскільки ця норма унеможливорює варіанти. Будь-які інші формальні реалізації терміна, крім обов'язкової, вважаються неправильними. Якщо ж у межах норми функціонують варіанти терміна, які кодифіковано (насамперед у словниках), то є підстави кваліфікувати їх як схвалену мовним колективом диспозитивну норму, що визначає припустимий для мовної системи української мови діапазон варіювання. Зауважмо, що термінологічний варіантний ряд складається здебільшого з двох мовних реалізацій, що різняться формальним елементом на одному з ярусів мови, у поодиноких випадках нормативних варіантів більше (як правило, це комбінована варіантність): *вповільнювач*, *уповільнювач*, *сповільнювач*.

Мовні засоби вираження спеціального значення слова можуть бути імперативними на одному етапі розвитку термінології й диспозитивними на іншому та навпаки, що дає підстави говорити про змінний характер норми в цій підсистемі літературної мови. З 90-х років XX ст. аналізовані види норми досить часто змінюють свій статус (щодо обов'язковості й варіантності) унаслідок нормаліза-

торної діяльності термінологів. Суб'єкти мовного планування орієнтуються в термінотворчій діяльності на системні можливості української мови й надають перевагу одиницям, утвореним за продуктивними українськими моделями. Так, запропоновано усунути з терміносистем мовні одиниці з непродуктивними в українській системі суфіксами *-вод*, *-тель*, *-щик* тощо. Наприклад, у лексикографічних працях, виданих за радянського часу, коли одним із критеріїв нормативності мовних одиниць в українській термінології була їхня відповідність системі російської мови, подавалися *глушитель* і *глушник* як варіантні форми терміна на позначення поняття «пристрій, що зменшує силу звуку, шуму двигуна і т.д.». Сучасні термінологи рекомендують кодифікувати тільки мовну одиницю *глушник*, яка відповідає системному критерію нормативності термінологічної одиниці й тому має бути обов'язковою нормою для фахівців. Так само запропоновано вживати тільки *буряківник*, *доменник* та багато інших імперативних норм замість диспозитивних, кодифікованих у словниках попереднього періоду: *буряковод*, *буряківник*; *доменщик*, *доменник* тощо. Отже, відповідно до сучасної теорії термінотворення в Україні значна частина диспозитивних норм, що базувалися на словотворчій варіантності термінів, має стати імперативною. Деякі обов'язкові норми в сучасній українській термінології навпаки тепер уже є варіантними, тобто можна констатувати змінення характеру та ступеня стабільності нормативних реалізацій. Це можна пояснити насамперед переосмисленням засобів і шляхів фонетичної адаптації чужомовних слів під впливом спадщини українських лексикографів 20-х – 30-х рр. XX ст., яку термінологи в Україні активно використовують з 90-х рр. цього ж сторіччя. Наприклад, у лексикографічних працях кодифіковано такі варіанти: *аналіз*, *аналіза*; *анізол*, *анізолъ*; *варіант*, *варіанта*; *іон*, *йон*; *клавіатура*, *клавіатура*; *клавіш*, *клавіша* тощо. В аналізований період термінологи запропонували також якісно змінити деякі імперативні норми, що усталилися за радянського часу. Наприклад, замість *байдарочник* фахівцям рекомендовано вживати *байдарник*.

Мовна норма в термінології належить до кодифікованих норм, тобто суспільно усвідомлених і зафіксованих словниками та іншою спеціальною літературою. Слід назвати такі позитивні риси кодифікації: вона дозволяє замінити інтуїтивні уявлення про норму (імпліцитна норма) знанням норми (експлі-

цитна норма), сприяє стабільності термінологічної мовної норми на всій території поширення мови. Проте кодифікація не завжди відбиває змінення в сучасній лінгвальній реальності, а також у теоретичному осмисленні норми й оцінюванні нормативності засобів мови в мовному колективі. Випадки неадекватності словникової кодифікації мовній нормі можна пояснити певними причинами. По-перше, унаслідок дії внутрішніх закономірностей у мові та нормалізаторної роботи відбувається постійне змінення мовної норми в українській термінології, що вимагає й періодичного оновлення кодифікації, але швидкість змінювання термінологічних норм випереджає укладання словників. В історії української лексикографії ніколи не було таких темпів оновлення кодифікації термінів, як за останні роки, що позначилося на її якості. По-друге, автори термінографічних праць мають іноді досить суб'єктивні погляди на мовну норму, кодифікуючи одиниці, які об'єктивно не відповідають системі української мови, або новотвори, що не пройшли апробації в терміносистемах. Завдання кодифікації може змінюватися залежно від мовної політики й мовної ситуації, і тоді кодифікаційна діяльність набуває іншого змісту. Так, до 90-их рр. XX ст. у сфері фіксування української термінології перевага надавалася формам, утвореним за зразками російської мови або запозиченим із неї (питомі терміни не підтримувалися кодифікацією), а з останнього десятиліття минулого сторіччя кодифікатори норми почали орієнтуватися на терміни, створені за продуктивними моделями української мови (акцентологічними, словотворчими тощо). Сучасний кодифікаційний процес відбиває прагнення термінологів зафіксувати основні константні компоненти кожної терміносистеми й позбутися надлишкового варіювання в них. Однак, як підкреслив А. Едлічка, «<...> варіантні засоби, що об'єктивно існують у даній нормі літературної мови, мають бути зафіксовані і в кодифікації цієї норми» [4:86]. Під час кодифікування диспозитивна норма уточнюється, видозмінюється або замінюється імперативною нормою. Кодифікацію можна розглядати як один із важливих етапів у становленні сучасної термінологічної норми в українських терміносистемах. У мовознавстві є думка, що кодифікація лише підкріплює зовні стабільність норм, яка досягається спочатку в функціонуванні мови й зумовлена мовною системою (Б. Гавранек, Б. Серебренников, Ю. Степанов). Зауважмо, що з 90-их рр. минулого століття під час фор-

мування термінологічної норми в українських терміносистемах та її стабілізації кодифікація відіграє особливо активну роль, тобто виконує регулювальну функцію.

Якісні параметри термінологічної мовної норми, зафіксовані на різних етапах розвитку національної термінології і термінографії, засвідчують змінення поглядів на нормування термінів, а також свідомий вплив суспільства на розвиток цієї норми. Проте необхідно зазначити, що, по-перше, такий вплив повинен мати певні обмеження, одним із яких є система мови, по-друге, кодифікування термінологічної норми тільки тоді може бути результативним, коли спирається на внутрішні закономірності й тенденції розвитку мови та обгрунтоване мовознавчою наукою. У сучасному термінознавстві головною умовою нормативності терміна визнається відповідність його системним можливостям української мови. Отже, змінилася нормалізаційна база кодифікування сучасної національної термінології.

Термінологічна норма фіксується насамперед у словниках, які мають оновлюватися після змінень у самій мові та в оціненні її засобів у мовному колективі. Словники (як термінологічні, так і загальномовні), опубліковані в останні роки, здебільшого відбивають основні рекомендації нормалізаторів сучасної української термінології, про що свідчить насамперед зменшення в них кількості термінів-варіантів унаслідок усунення мовних одиниць із непродуктивними в українській мові моделями. Однак до цього часу лексикографічна практика в Україні не відповідає повною мірою рівневі теорії термінотворення, тому у сфері фіксування термінології словників продовжують пропонувати деякі старі імперативні й диспозитивні норми, що спричинює використання їх у сфері функціонування. Наприклад, в обох виданнях Великого тлумачного словника сучасної української мови (ВТССУМ) [1; 2] та в російсько-українському словнику [8] зафіксовано як диспозитивну норму такі варіантні форми термінів: *опуклість, випуклість; жовтяниця, жовтуха; кривина, кривизна* тощо. Отже, у цих лексикографічних працях запропоновано на позначення того самого поняття не тільки питомі терміни, але й мовні одиниці, що з'явилися в українських терміносистемах під впливом російської мови. Відзначмо, що автори ВТССУМ кодифікують також мовні одиниці *байдарочник, буряковод, глушитель, гонщик, доменщик* та ін., які не є вже на сьогодні нормативними.

Аналіз словників різного типу, опублікованих останнім часом, засвідчив такі варіантні ряди, подані в сфері фіксування української термінології: 1) усі варіанти традиційно кодифікуються і є нормативними та рівноправними з погляду норми. Наприклад: *до́говір, договір; етю́р, етюра; імові́рність, ймовірність; лангу́ст, лангуста; макроцефа́лія, макроцефалия; спазм, спазма*; 2) поряд із усталеним терміном почала вживатися варіантна одиниця, що кодифікується несистемно і яка не стала остаточно нормативною (перспективний етап розвитку форми мовної одиниці). Наприклад: *магні́т, ма́гнет; марсіа́нський, ма́рсіянський; рейсфе́дер, райсфе́дер*; 3) разом із нормативним терміном за традицією зафіксована як його варіант мовна одиниця, що вже знаходиться за межами норми. Наприклад: *безсоння, безсонни́ця; га́сник, гасні́к, гаси́тель*. У першому випадку кодифіковані варіанти є, власне, сильною диспозитивною нормою; у другому – це не рівноцінні щодо один одного варіантні реалізації (основна і припустима), тому можна говорити про слабку диспозитивну норму; у третьому – констатуємо антинорму в сфері фіксування української термінології. Зауважмо, що «хибна» (або «негативна») кодифікація може надовго затримати в професійному обігу ненормативні терміни, негативно впливаючи на розвиток термінологічної норми. І навпаки – «позитивна» кодифікація в основному враховує змінення і в лінгвальній реальності, і в оцінюванні нормативності термінів у мовному колективі, відбиваючи динамічні нормативні процеси й певним чином регулюючи їх.

У сучасній лінгвістиці майже всі теорії норми побудовані на первинності узусу, проте в українській термінології початку 90-их рр. ХХ століття сфера функціонування термінів не могла бути визначальною для встановлення термінологічної норми, оскільки з позамовних причин у науковій та професійній мові українців поширилася й усталилася велика кількість термінологічних одиниць, скалькованих та невинновдано запозичених з російської мови. В останнє десятиліття минулого сторіччя науковці почали оновлювати сферу фіксування національної термінології, яка мала стати визначальною для утвердження скорегованої норми в сфері функціону-

вання термінології. Особливістю сучасного нормалізаційного процесу в термінології є прагнення відновити національну ідентичність термінів на всіх мовних рівнях. На нашу думку, великого значення набуває в цьому процесі також «інтелектуалізація» – один із основних типів спеціального використання мовних засобів у літературній мові, який схаактеризував Б. Гавранек. Учений наголосив, що інтелектуалізацію треба розуміти як посилення інтелектуального аспекту мови. «Інтелектуалізація одержує найвище втілення в науковій мові (теоретичній), яка характеризується прагненням до максимально точного виразу, прагненням до того, щоб мовний вираз відбивав точність об'єктивного мислення (наукового), щоб слова-терміни наближались до логічних понять, а речення – до суджень» [3:349–350]. Отже, змістом нормалізаторної діяльності українських термінологів має бути пошук не тільки автентичного терміна, але й такого мовного засобу, який би точніше номінував спеціальне поняття. Усе це має забезпечити вибирання найдоцільніших засобів вираження серед варіантних реалізацій.

Висновкова частина. Поняття норми є одним з основних у дослідженні мовної системи, оскільки воно розкриває певною мірою механізм функціонування мови. Термінологія, як і будь-який інший складник літературної мови, має бути нормативною й кодифікованою. У сучасному термінознавстві головною умовою нормативності терміна, а також позитивної кодифікації визнається відповідність його продуктивним моделям української мови. Слід відзначити, що навіть «ідеальна» кодифікація, поперше, не адекватна нормі, яка ширша за неї, по-друге, є ретроспективною.

З 90-х рр. ХХ ст. в українській термінології встановлюються нові сучасні норми творення та вживання термінологічних одиниць. «Імперативна норма» й «диспозитивна норма» є важливими поняттями для аналізу нормативності сучасної української термінології та процесів, які в ній відбуваються. Варіантність термінів розглядаємо як вияв динаміки норми в термінологічному фонді національної мови. Поширеність варіантності в термінологічному складі української мови залежить не тільки від лінгвальних чинників, але й позалінгвальних, зокрема від мовної ситуації в країні.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К., 2001. 2. Великий тлумачний словник сучасної

української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., 2005. 3. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура // Пражский

лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 338–377. **4.** *Едличка А.* Литературный язык в современной коммуникации / Пер. с чешского // Новое в зарубежной лингвистике. Теория литературного языка в работах ученых ЧССР. М., 1988. – Вып. XX. – С. 38–134. **5.** *Лейчик В.М.* Исходные понятия, основные положения, определения современного терминоведения и терминографии // Вестник Харьковского политехнического ун-та. – № 19, 1994. – Вып. I. – С. 147–180. **6.** *Перхач В., Кінаш Б.* Російсько-український науково-технічний словник / За ред. В. Перхача. – Львів, 1997. **7.** *Радченко О.І.* Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології: Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук за спец. 10.02.01. – українська мова. – Харків, 2000. **8.** Російсько-український словник / І.О. Анніна, Г.Н. Горюшина, І.С. Гнатюк та ін. – К., 2003. **9.** Російсько-український словник з радіотехніки,

радіоелектроніки та радіофізики / Уклад.: В.С. Калашник та ін. – К., 2006. **10.** Російсько-український словник наукової термінології: Біологія. Хімія. Медицина / С.П. Вассер, І.О. Дудка, В.І. Єрмоленко та ін. – К., 1996. **11.** Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / В.В. Гейченко, В.М. Завірюха, О.О. Зеленюк та ін. – К., 1998. **12.** Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Й.Ф. Андерш, С.А. Воробйова, М.В. Кравченко та ін. – К., 1994. **13.** Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К., 2000. **14.** Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К., 2006. **15.** Українсько-російський словник наукової термінології / За заг. ред. Л.О. Симоненко. – К., 2004.

АННОТАЦІЯ

В статті розглядаються імперативні та диспозитивні норми в сучасній українській термінології в зв'язі з нормалізаторською діяльністю термінологів.

SUMMARY

The paper deals with the mandatory and optional norms in modern Ukrainian terminology with reference to normalization activities of the terminologists.